

Georg Kara – Peter Zieme: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, Berlin, 1976. 112 s. + 49 tablo üzerinde 82 tıpkıbasım, 4°.

Bu çalışmada F.W.K. Müller'in "Ein uigurisch-lamaistisches Zauberritual aus den Turfanfunden" (SPAW 1928, s. 379–386) başlıklı yazısında kısaca tanıtılmış olan Uygurca yazmadaki metinlerle (= A, birinci metin: 1–356. satırlar, ikinci metin 357–789. satırlar) konu bakımından bu metinlere yakın olan 14 parça (B – O, toplam 387 satır) işlenerek yayımlanmıştır. L metnine ait notta (s. 76–77) Uygur–Tibet ilişkileri üzerine bilgi verilirken Tibetçeden çevrilmiş başka metinler de tanıtılmaktadır, (bunlardan biri daha sonra, 1978'de aynı yazarlar tarafından *Ein uigurisches Totenbuch* adı altında yayımlanmıştır).

Müller, yukarıda adı geçen yazısında, Birinci Turfan Seferi sırasında elde edilmiş olan Büyü Töreni (A) yazmasını tanıtırken bunun çeyrek yüzyıldan beri dikkati çekmemiş olduğunu belirtmişti. Müller'in kısa tanıtmasından yaklaşık yarım yüzyıl sonra, bu yazma, titiz araştırmalarıyla Orta Asya kültür tarihinin aydınlatılmasına büyük katkısı olan iki bilginin elinden çıkan yetkin bir çalışmada bilim dünyasına sunulmuş oluyor.

Büyü Töreni, Tibetçeden çevrilmiş iki metinden oluşmaktadır. Birinci metnin sonunda çevirenin adı *Punyaşiri* (Skr. *Punyaśri*) olarak geçmektedir. Sonu eksik olan ikinci metnin de aynı kişi tarafından çevrilmiş olduğu sanılmaktadır. Yalnız 124 satırlık kısmı elde bulunan B metninin de (*Avalokiteśvara-Sādhana*) *Punyaşiri* tarafından çevrilmiş olmasını göz önüne alan yazarlar, onun kendi çağında önemli bir çevirmen olduğunu düşünmektedirler, (bkz. s. 13). *Punyaşiri*'nin bu metinleri 1330–40'lardan önce Uygurcaya çevirdiği, yazmanın da 14. yy. dan kaldığı sanılmaktadır. Yanlışlıkla iki kez üstüste yazılmış kimi sözcüklerin bulunması yazmanın orijinal olmayıp bir kopya olduğunu düşündürmüştür. Büyü Törenindeki iki metin *Cakraśamvaramandala*

üzerindedir. Bunlarda tanrılara kurban sunma ve *mandala* (Uyg. *mantal* 'üzerinde evrenin, tanrıların, buddha ve bodhisattvaların tasvir edildiği daire') aracılığıyla meditasyon yöntemleri anlatılmaktadır. Karmaşık bir semboller sistemi ve bu sisteme bağlı olarak yapılması gereken hareketlerle gerçekleştirilen meditasyon sırasında mikrokosmos durumundaki kişi, kendisini *mandala* üzerinde şematik olarak gösterilen makrokosmosla özdeşleştirir, makrokosmosu *mandala* tanrılarıyla, bu tanrıları da baştanrı *Cakrasaṃvara* ile özdeşleştirir. *Cakrasaṃvara* (Uyg. *Çakıraşanbara*) kan içici *Heruka* (Uyg. *Kiruka*) ile karısı domuz başlı *Vajravāhāri*'den (Uyg. *Vçiravaraxi*) oluşan birleşik bir tanrıdır (*ög qay täñri* 'ana-baba tanrı'). Baştanrı da ışık ve boşluk ile özdeşleştirilir. Böylece 'arınmış bilinç' durumuna, yani en yüksek kutluluğa erişilir.

Çalışmanın "Giriş" bölümünde A yazması tanıtılmış, yazı ve yazım özellikleri ayrıntılı olarak gösterilmiş, bu metinlerde ilk kez görülen sözcük ve deyimlerle yabancı sözcükler ve özel adlar üzerinde durulmuştur. Çevriyazı üzerine bilgi verilirken TT dizisinde ve BTT I'de kullanılmış olan çevriyazı ilkelerine bağlı kalındığı belirtilerek kapalı e ve ilk hece dışında o/ö ile ilgili sorunlara değinilmediği açıklanmıştır. Fonetik üzerinde durulurken Sanskrit fonemlerinin Uygurcada hangi grafemlerle gösterildiği ve hangi fonemlerle karşılandığı şematik olarak da verilmiş, ayrıca türlü fonetik olaylar için örnekler gösterilmiştir. Biçimbilgisi ve sözdizimi ile ilgili olarak *.(Ü)g* ve *.nI* belirtme durumu eklerinden birincisinin daha sık kullanıldığı, sayılardan sonra gelen adların birçok örnekte çoğul eki aldığı gösterilmektedir. Belirtili tamlamalarda iyelik ekinin bulunmamasına Uyg. metinlerde ilk kez rastlandığı bildirilmiştir. Böyle bir örneği G.R. Rachmati: *Zur Heilkunde der Uiguren* (I), SBAW 1930, s. 456, satır 61'de de buluyoruz: *qayu kişi+niñ qarın+ta knç ölsär* "hangi kadının karnında yavru ölse". S. 10-15'te metinlerin içeriği ve kaynaklanışları üzerine bilgi verilirken Uygur-Tibet din ve kültür ilişkileri üzerinde durulmuştur. 15-21. sayfalarda A yazmasının içeriği satırlara göre ayrıntılı bir dizelgede gösterilmiş, s. 22'de *mandalanın* şeması verilmiştir.

Yayınlanan metinlerin din ve kültür tarihi bakımından öneminin yanı sıra dil araştırmaları açısından en önemli katkı bu metinlerde ilk kez geçen sözcük ve deyimlerdir. Yazarların s. 6'da bir araya getirdikleri şu sözcük ve deyimler bu metinlerde ilk kez geçmekte ya da daha önce pek az veriyle bilinen sözcükler için yeni veriler oluşturmaktadırlar: *yili kögän* 'gökkuşağı', *sorınçan* 'mıknatıs', *qaparma* 'kabarcık',

yıçın 'meşale', *sası kängräk* 'toprak darbuka' (*sası* = K *sasıq*, Türkiye Tü. *saksı*, bu sözcüğün Alm. *Sachsen* ile ilgili olduğu ileri sürülmüştü, bkz. R IV 257 ve Y. Önen: *Deutsches im Türkischen. Studien zu Fragen der Sprachberührung*, Ankara, 1955, s. 111; tabii sözcüğün Uyg.da ve Kâşgari'de bulunması bu birleştirmenin doğru olmadığını ortaya koyuyor), *küli* 'tütsü kabı' (yabancı bir sözcük olabilir, eğer Tü. ise krş. belki DS 3030 *küllü* 1. 'su küpü', 3.'iki kulplu küçük küp, testi, vb.', 2996 *kullü* 'kırmızı topraktan yapılmış su küpü', 2219 *güllü* (II) 'ufak su çömleği', 2229 *günlü* 'küp', R II 1472 Osmanlı. Zenker *küllü*cü öteki anlamları yanında 'yuvarlak tahta çanak', EW 308'e göre Farsçadan), *çingırçaq* 'zil', *yarımdıq labay* 'yarım istiridye', *tanyarıy* 'ant', *saç tögziñçük* 'perçem', *toqlı* 'kafatası', *suvıky yol* 'boru, içi boş sap' (okunuş ve anlamın kesin olmadığı belirtilmiştir), *öngdün* 'kap' (başka kaynaklarda ve yeni dillerde bulunmuyor, bir istinsah yanlışı olabilir; bu sözcük 361. satırda geçiyor, 364. satırdaki *öngdün* ise çeviride 'önünde' olarak verilmiş, dizinde ise bu da 'kap' anlamında gösterilmiş), *bındavır* 'perde' (kesinlikle yabancı bir sözcük, fakat Türkçeye hangi dilden girdiği belirlenemiyor, yazarlar bir indocermen dilinden ödünçleme olabileceğini düşünmüşlerdir).

Az rastlanan ve yeni görülen sözcük ve deyimler arasında şunları da sayabiliriz: Satır 22 *aran* 'ağıl', Uyg.da ilk kez geçmektedir, EDPT 232'de gösterilen yeni dillerdeki biçimleri arasına bence Azerbeycan Tü. *aran* 'ova, alçak ova', DS 298 *aran* 1. 'ova, kuytu, sıcak yer, kışlak', 2. 'yaylak' da katılmalıdır, satır 22 *çit* 'çit, parmaklık' Uyg. metinlerde ilk kez geçmektedir, satır 26 *kögüz yiz* 'omurga', bu eşanlamlı çiftin ikinci ögesini yazarlar Yakut. *sis* ile birleştirmişlerdir. Not 407'de geçen *saqay* 'kazık' ve *olma* 'testi' de Uyg. metinlerde ilk kez görülüyor. Satır 438 ve başka yerlerde geçen *kizlāk orun* 'avret yeri' deyimini için krş. aynı anlamda Eski Osm. TS 4010 *uṭ (ud) yeri*. Satır 620'deki *ängsig* 'omuz' (?) sözcüğü Çağatay. Osmanlı. *äysä* 'ense' Halaç. *äysä* 'arka, sırt', *bün äysäsi* 'boyun arkası, ense' ile de karşılaştırılmalıdır. Buna karşılık satır 39'da yazarların Tibetçe koşut metne göre doldurmuş oldukları *ängsä* benim bildiğine göre başka Uyg. metinlerde geçmediği için bunu kuşkuyla karşılamaktayım. Satır 667-68'deki *tutqa* 'şey, elde tutulan şey, cisim' de sanıyorum Uyg. metinlerde ilk kez geçmektedir, *tutya* okunması da mümkün ve belki daha doğrudur. D 15'teki *bilik* 'silah' (notta Eski Osm. *bilük, belik*'le yapılan birleştirmeye göre belki 'ok kuburu, sadak') ve *salıq* 'gürz' de Uygurcanın söz varlığı için yenidir.

Satır 604'te geçen "dys- bence adış- değil, atiz- (ätiz-) okunmalıdır, 'çalgi çalmak' anlamında olan bu eylem üt- 'ses vermek'ten ettirgendir, bkz. Tezcan, TDAYB 1975-76, s. 243. Şimdi BTT VII'de ortaya çıkan ätinlig 'sesli' (ät-in+lig) biçimi de bu sözcüğün ön sıradan olduğunu kanıtlamaktadır. B 124 notta açıklandığı üzere tamya sözcüğünün 'baskı kütüğü, üzerine basılacak yazının oyulduğu tahta' anlamına kullanılması ilgi çekicidir. Fakat aynı notta tamyaqa intür- (oku entür-?) deyimindeki intür- eyleminin Çin. yin 'basmak, damga vurmak' ile açıklanmaya çalışılmasını doğru bulmuyorum. Ödünçleme bir sözcükte y- niçin ∅- olsun? Ayrıca bu anlamda yalın bir kök (*in- ya da *yin-) görülüyor. Bence burada Tü. entür- 'indirmek' eyleminin değişik bir kullanılışı söz konusudur, krş. ETŞ 19/14 taqşutqa entür- 'nazma geçirmek, nazım biçimine sokmak'. *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, 30/4'te basıntur- ile birlikte kullanılmış olan intür- ise iyintür- yerine bir istinsah ya da okuma yanlışı olmalıdır. Bu vesileyle Uyg. İki Kardeş öyküsü 77/4'te buzayusun entürmiş inäk tæg yerine buzayusun itürmiş inäk tæg 'buzacağı yitirmiş inek gibi' okunması gerektiğini belirtmek istiyorum. (Oradaki sözcüğün yazılışında n gibi okunabilen ince bir çizgi bulunmaktaysa da bu bir harf değildir. J.R. Hamilton: *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince*, s. 91, not LXXVII.4'te entürmiş okuyarak bunu *end-ür-miş ya da *end-tür-miş 'aramış' olarak yorumlamıştır.) Yavrusunu yitirmiş hayvan motifinin Türk halk yazınında yaygınlığını birkaç örnekle gösterelim: P.N. Boratav - H.V. Fıratlı: *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1943, s. 103 (Kul Mehmet'ten)

*Yavrum kuzum seni aldırırım elden
Kuzum kuzum der de meler bir koyun
Usandım da bezdim bu tatlı candan
Kuzum kuzum der de meler bir koyun*

dörtlüğüyle başlayan koşma bütünüyle bu motifi işlemektedir. Cahit Öztelli: *Evelerinin Önü, Halk Türküleri*, İstanbul, 1972, s. 322, "Ak Koyun" (kuzusunu kurt kapan koyunun hikayesi):

*Gevherî dertli sinesini dağlar
Durmaz gözlerinden kanlı yaş çağlar
Kuzusun yitirmiş analar ağlar
Gel koyun meleme, vazgel kuzudan*

Aynı eser, s. 291 "Seni Avlarlar":

*Urfa dağlarında gezer (bir) ceylan
Yavrusunu kaybetmiş ağlıyor yaman
Yavrumun derdine bulmadım derman
Gezme ceylan bu dağlarda seni avlarlar*

Mehmet Tuğrul: *Mahmutgazi Köyünde Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1969, s. 187 ve devamında "Hazret-i Muhammed ve geyik" menkabesindeki manzum parçanın ilk dördlüğü:

*Ganrıldım çıktım kayaya
Doğruıldum baktım ovaya
Kuzum gelmemiş yuvaya
Deyip ağlar bir geyicek
Meler ağlar bir geyicek*

Not A 87'de *sarıt qıl-* 'makamla ezberle okumak' üzerinde durulmuş ve örnekler gösterilmiştir. Eğer *sarıt* Tü. ise, Türkmen. *sarna-*, *sarnaş-* 'bir şeyler söylemek, mırıldanmak' ile karşılaştırılabilir.

Not A 233'te *çäk* 'nokta' sözcüğünün aynı anlamda Tibetçe *cheg*'ten ödünçleme olduğu belirtilmiştir. Metin Tibetçeden çevrildiğine ve birçok başka Tibetçe terim bulunduğuna göre bu birleştirme doğru olmalıdır. Bu durumda K *çäk-* 'kitap noktalamak' (aynı anlamıyla ilgili *çäkil-*, *çäkin-*, *çäkış-*, *çäktür-*) ve *çäkig* 'nokta', A. Caferoğlu: *Abû Hayyân, Kitab al-İdrâk li-lisan al-Atrâk*, İstanbul, 1931, s. 27 ve 44 *çäkä* 'yazı üzerindeki nokta' R III 1952 Tarancı *çäküt* 'nokta' sözcükleri ile Tibetçe sözcük arasındaki benzerlik yalnızca raslantıdır, çünkü bu Tü. sözcüklerin *çäk-* 'çekmek' eylemiyle ilgili olduğu açıktır. Fakat Orta Tü. kaynaklarda ve yeni dillerde yaygın olan *çäk-* eyleminin Uyg.da ortaya çıkmanmış olması şaşırtıcıdır.

Not A 313'te *aşayu* 'yemek' sözcüğünün *aş*'tan +*ayu* ekiyle (*yüz yüzüğü* gibi) bir türetme olduğu söylenmiştir. Oysa *aşa-* 'yemek' Uyg.-da yaygın bir eylem olduğuna göre bu sözcüğün -*GU* ekiyle türediği de kabul edilebilir. Sözcük *aşyu* biçiminde yazılmış olmasına karşılık bunun *aşayu* için bir eksik yazım olduğu kabul edildiğine göre dizinde *aşyu* değil, *aşayu* olarak gösterilmesi uygun olurdu. A 21'deki *kärkü* de *käräkü* (ya da *käräkö*) için bir eksik yazımdır, *käräkü* 'çadır iskeleti, çadırın yan sırtklarının enlemesine sırtklarla tutturulmasından oluşan

kafes' için bkz. EDPT 744, TMEN III 1629. Clauson ve Doerfer etimoloji vermemişlerdir. Buna karşılık E. Tryjarski - J. Hamilton: "L'inscription turque runiforme de Khutuk-ula", Journal Asiatique 1975, s. 175'te *kär-* 'germek' eyleminden *-kü* ile türediğini yazmış, fakat *-ä-*'yi açıklamamışlardır. DS 1997 *gere-*, *geren-* 'kapamak, örtmek', *gerelti* 'engel, perde, gizli, kapalı yer', *gerede* (ses benzeşmezliği ile **gerege*'den ?) 1. 'bahçe ve tarla kenarlarına uzun sırıklardan yapılan avlağı', 2. 'karşılıklı çakılı iki ağaca enlemesine üç beş sırik uzatılarak yapılan kapı' sözcüklerine göre *käräkü* de *kärä-* 'kapamak' eylemine bağlanmalıdır.

Semih TEZCAN